

TRUMPA ŠVIETIMO EPOCHOS APŽVALGA

Europoje Šviečiamuoju amžiumi vadinamas XVIII šimtmetis.

Mažoje Lietuvoje šviečiamosios idėjos ėmė plisti kiek anksčiau negu Didžiojoje – XVIII a. pirmoje pusėje. Mažoji Lietuva buvo geografiškai arčiau Vakarų Europos politinių-kultūrinių centrų, ją greičiau pasiekdavo visuomenės gyvenimo permainos. Čia Prūsijos karaliaus ir jo ministrų valia amžiaus pradžioje įvykdyta švietimo sistemos reforma. P. Ruigys 1709 m. parašė mokslinį traktatą (išleistas vokiečių kalba 1745 m.), kuriame nagrinėjo lietuvių kalbos, kartu ir tautos kilmės problemą, išdrįso paskelbti tris lietuvių liaudies dainas originalo kalba (su jo paties vertimais į vokiečių kalbą). Pasirodė pirmieji du Biblijos vertimai į lietuvių kalbą, rašomos lietuvių kalbos gramatikos ir žodynai, tobulinami lietuviški giesmynai. Amžiaus pradžioje ir pabaigoje diskutuojama dėl lietuvių kalbos vartosenos principų, raštų kokybės. Norminama eilėdara, sukama į silabotoniką. Daugėja lietuviškų pasaulietinių eiliavimų, iškyla pirmas didis lietuvių tautos poetas K. Donelaitis.

Didžiojoje Lietuvoje XVIII a. antroje pusėje, o ypač pabaigoje, vykdomos švietėjiško pobūdžio reformos, skelbiami politiniai raštai lietuvių kalba. XVIII a. paskutiniame dešimtmetyje valdžia pirmą kartą prabyla į lietuvių jų gimtąją kalbą.

Taigi Barokas blėso, prasidėjo Švietimo, arba Apšvietos, epocha. Tada pakilo į kovą už savo teises trečiasis luomas. Šios epochos ideologai aukštino protą, buvo tikima mokslo ir švietimo galia. Švietėjai deklaravo savo svarbiausią uždavinį – sugriauti feodalinę santvarką, panaikinti baudžiavą. Iki tol viešpatavo du pirmieji luomai – dvasininkai ir kilmingieji (aristokratai, bajorai). Trečiasis luomas (miestiečiai ir valstiečiai) buvo beveik beteisis, nors jau kilo turtingieji miestiečiai. Dvasininkai ir kilmingieji valdė valstybes, naudojosi visokiomis privilegijomis, pvz., nemokėjo valdžiai mokesčių. Trečiasis luomas pakilo į kovą. Jai Vakarų Europoje vadovavo praturtėję miestiečiai – buržuazija. Trečiasis luomas reikalavo visiems vienodų įstatymų, žodžio, spaudos, susirinkimų laisvės. Prancūzijos Didžioji revoliucija (1789–1794), gindama visų engiamų žmonių teises, paskelbė garsųjį šūkį: „Laisvė, Lygybė, Brolybė!“ 1789 m. liepos 14 d. sukilę paryžiečiai puolimu paėmė Bastiliją, kuri tuo metu jau buvo tapusi prieš valdžią kovojusių politinių veikėjų kalėjimu. Tuo ir prasidėjo Prancūzijos Didžioji revoliucija. Tačiau prasidėjo teroras – lėkė didikų ir pačių revoliucionierių, nebesutariančių tarpusavyje, galvos. Buvo išrasta mašina – giljotina, toks įrankis galvai nukirsti. Giljotinuotas ne tik Prancūzijos karalius Liudvikas XVI, bet ir jo žmona karalienė Marija Antuanetė...

Švietėjai skleidė mokslo žinias, tikėjo geresne ateitimi. Žymiausi švietėjai buvo Anglijoje D. Hiūmas (Hume), Prancūzijoje S. L. Monteskjė (Ch. L. Montesquieu), Volteras (Voltaire), Ž. Ž. Ruso (J. J. Rousseau), D. Didro (Diderot), Vokietijoje G. E. Lesingas (Lessing), J. G. Herderis (Herder), Lenkijoje S. Stašicas (Staszic), Rusijoje M. Lomonosovas, Lietuvoje S. Daukantas, M. Valančius ir kt.

Švietėjai stengėsi įtvirtinti kultūroje ir moksle liaudies kalbą, pripažino tautosakos meninę vertę, kritikavo Bažnyčią ir kai kuriais atvejais net religiją, švietimo idėjos spartino tautinių literatūrų raidą. Švietėjų siekius rėmė demokratiškai nusiteikę bajorai ir kunigai, pasiryžę padėti paprastiems žmonėms.

Daugelis tuo metu veikiami Antikos kultūros tobulumo viršūne laikė Antikos meną, kuris, jų nuomone, geriausiai atitiko amžino grožio ir darnumo, proto ir pilietiškumo idealus. Šias idėjas įkūnijusi meno ir literatūros kryptis vadinama *klasicizmu*, pavadinimas kilęs iš lotyniško žodžio *classicus* – pavyzdinis. Architektai

naujais laikais žavėjosi viešaisiais Antikos pastatais su kolonomis. Juose rinkdavosi romėnai svarstyti visuomeninių reikalų, jie tapo pilietiškumo simboliais. Ryškiausias tokios architektūros pavyzdys Lietuvoje – Vilniaus arkikatedra, perstatyta iš senosios barokinės katedros pagal lietuvių architekto, išėjusio mokslus Vakarų Europoje, Lauryno Stuokos-Gucevičiaus (Gucewicz) projektą. Vieni švietėjai pilietiškumo dvasios ieškojo Antikoje, kiti naujos kultūros pagrindu skelbė tautines kalbas, tautosaką, liaudies meną, žmogaus natūralų ryšį su gamta.

Šviečiamoji epocha, kuri padėjo pagrindus tautų „pavasariams“ XIX a., t. y. tautinių kultūrų atgimimui, mūsų valstybėje baigėsi visišku Abiejų Tautų Respublikos likvidavimu 1795 m. Buvo įvykdytos trijų galingų kaimyninių monarchijų – Rusijos, Austrijos ir Prūsijos – trys karinės intervencijos ir okupacijos, vadinamieji padalijimai: 1772, 1793 ir 1795 m. Didžioji lietuvių gyvenamos teritorijos dalis buvo prijungta prie Rusijos, o Užnemunė (Suvalkija) – prie Prūsijos.

1764 m. valdovu išrenkamas Stanislovas Augustas Poniatovskis. Jo palaikomi politikai ėmė planuoti ir įgyvendinti dalines valstybės reformas – apriboti bajorų savivalę, padidinti kariuomenę, numatė ateityje vadovais rinkti tik Respublikos piliečius, artimiausiu laiku reformuoti švietimo sistemą ir kt. Dėl šių reformų Respublika būtų sustiprėjusi. Rusija tam priešinosi. Vis dėlto pradėta Respubliką modernizuoti. Spartėjo ekonominė raida. Daugėjo žmonių, kurie suprato, kad pertvarkymai reikalingi visose gyvenimo srityse.

Šviečiamosios reformos Vilniaus universitete

1773 m. popiežiaus sprendimu panaikinamas Jėzuitų ordinas, kuris nebesuspėjo atlikti švietimo reformų. Tais pat metais Respublikos seimas įkuria Edukacinę komisiją, kurios žiniai perduoda visas šalies mokyklas. Edukacija – auklėjimas, ugdymas, švietimas (terminas kilęs iš lotynų k.). Mokykloms vadovauti pavedama Krokuvos ir Vilniaus universitetams. Skelbiamas šūkis: „švietimas – tautos ateičiai!“ Tauta suprantama ir kaip Lenkijos, ir kaip Lietuvos gyventojai.

Iki 1773 m. Vilniaus universitetą valdė Jėzuitų ordinas. Dabar šias funkcijas perėmė Edukacinė komisija, kuri laikoma viena pirmųjų pasaulietinių švietimo ministerijų Europoje. Visa valstybė buvo padalyta į dvi švietimo provincijas: Lenkijos ir Lietuvos. Lietuvos provincijos švietimui vadovavo Vilniaus universitetas, kuris 1781 m. gavo LDK Vyriausiosios mokyklos vardą. Lietuvą 1795 m. prijungus prie Rusijos imperijos, universitetas pavadinamas Vilniaus vyriausiąja mokykla, nes Lietuvos valstybės jau nebebuvo.

Vilniaus universiteto vadovaujamą Lietuvos švietimo provinciją sudarė keturios apygardos: Lietuvos (Vilniaus), Žemaičių, Naugarduko ir Polesės. Atnaujinama universiteto fakultetų struktūra: mokslai suskirstomi į fizinius ir moralinius. Įkuriamas Medicinos fakultetas. Universitetas pradeda rengti mokytojus. Jau XVIII a. pabaigoje pasižymėjo matematikos profesorius lietuvis P. Norvaiša (Narwoysza). Jis vadovavo Nemuno vagos reguliavimui ir valymui ties Druskininkais ir Rumšiškėmis. Kilęs nuo Gardino astronomas M. Počobutas (Poczobut Odlanicki), Paryžiaus ir Londono mokslų įstaigų garbės narys, apskaičiavo Vilniaus geografines koordinatas, padėjo kurti krašto geografinį žemėlapi. Prancūzas Ž. E. Žiliberas (Gilibert) įkūrė Universitete botanikos sodą, parašė penkių tomų veikalą apie augalus *Lietuvos flora*, todėl vadinamas Lietuvos botanikos tėvu. Po jo gamtos mokslus dėstė iš Vokietijos atvykęs J. G. A. Forsteris (Forster), anksčiau keliavęs su angliu Dž. Kuku (Cook) aplink pasaulį. Šis jaunas, demokratiškai nusiteikęs mokslininkas Lietuvoje dirbo neilgai, paskui dalyvavo Prancūzijos Didžiojoje revoliucijoje. Garsus buvo J. Stroinovskis (Stroynowski), gimęs Ukrainoje, savo veikale *Prigimtinė teisė* reikalavo laisvės baudžiauninkams; mat tada Lietuvoje, kaip ir daugelyje Europos valstybių, buvo populiaru fiziokratų teorija, kuri teigė, kad svarbiausias visuomenės luomas yra valstiečiai, nes be jų pagamintų gėrybių žmonės negalėtų gyventi. Lietuvio T. Žebrausko (Żebrowski) pastangomis dar XVIII a. viduryje Vilniaus universitete įkuriamas astronomijos observatorija.

Universitete įsteigiamos kelios architektūros ir dailės katedros. Architektūros katedrai vadovavo kupiškėnas Laurynas Gucevičius. Jis studijavo Romoje ir Paryžiuje. Kaip Vilniaus miestiečių gvardijos vadas prisidėjo prie Tado Kosciuškos sukilimo (1794), už tai buvo iš universiteto atleistas, bet po kurio laiko grąžintas. Jo suprojektuoti pastatai yra Lietuvos klasicistinės architektūros šedevrai. Patys žymiausi puošia Vilnių: Arkikatedra, Rotušė, Verkių rūmai. Su pertraukomis universitete dėstė garsus tapytojas Pranciškus Smuglevičius (Smuglewicz), jo tėvas gimė Žemaitijoje. Jis, kaip ir Gucevičius, antikinį meną laikė idealaus grožio pavyzdžiu. Ilgainiui universiteto architektūros ir dailės katedroms prigijo Vilniaus meno mokyklos vardas.

Vilniaus universiteto vadovaujamose švietimo apygardose kelis kartus išaugo mokyklų ir moksleivių skaičius. Etnografinėje Lietuvoje, ypač Žemaitijoje, gerokai padaugėjo raštingų žmonių – ne tik bajorų, bet ir valstiečių bei miestiečių. Parašomi nauji vadovėliai iš įvairių dalykų tiek universitetui, tiek vidurinėms mokykloms, tiesa, lenkų kalba, kuri XVIII a. pabaigoje įsigali Vilniaus universitete ir kitose mokyklose vietoj anksčiau čia vyravusios lotynų kalbos. Tai, kas buvę pradėta daryti dar jėzuitų, dabar tęsiama Edukacinės komisijos valdymo laikotarpiu. Vaisingai dirba universiteto spaustuvė. Leidžiami istorinio pobūdžio veikalai.

Praėjus maždaug šimtui metų nuo A. Kojalavičiaus-Vijūko lotyniškai parašytos *Lietuvos istorijos*, pradeda pamažu atgimti Lietuvos istorijos mokslas. Vilniaus universiteto profesorius Pranciškus Paprockis (Paprocki) universiteto spaustuvėje išleidžia *Namų žinias apie Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę su jos tautos istorijos priedu* (1760). Knyga tebuvo A. Kojalavičiaus-Vijūko *Lietuvos istorijos* santrauka, bet jau taikėsi prie naujų mokslo poreikių¹. Išeina Gžegožo Piramovičiaus (Piramowicz) veikalas *Retorika ir poezija* vidurinėms mokykloms, Pilypo Nerijaus Golianskio (Golanski) vadovėlis universitetui *Apie iškalbą ir poeziją* (1788). Universitete leidžiami visuotinės istorijos ir geografijos vadovėliai. *Minėtina Lietuvos geografija ir istorija* (1763), taip pat užsienio kalbų (vokiečių, prancūzų) gramatikos². 1790 m. universitetas paskelbia LDK vidurinių mokyklų moksleivių, kurie turi garbę gauti aukso ir sidabro medalius, katalogą. Vienoje medalio pusėje iškaltas valdovo Stanislovo Augusto vardas, kitoje – lotyniškas žodis *Diligentiae* – „uolumui“.

Apie 1760 m. Vilniaus universiteto spaustuvėje pagaliau pradedami leisti *lietuviški elementoriai*, pavadinti *Mokslas skaitymo rašto*. Iki 1800 m. išeina apie 20 šio elementoriaus leidimų, beveik po vieną leidimą kas antri metai! Tai reiškia, kad lietuvių tautos, ypač valstiečių, veržimasis į mokslą pasiekė iki tol neregėtą mastą.

Artėjant XVIII a. viduriui, Vilniuje buvo pradėti leisti lenkiški kalendoriai. Jie švietė žmones, populiarino įvairius mokslus, ypač astronomiją, aiškino gamtos ir visuomenės gyvenimo reiškinius, religijos dalykus, rašė apie istorinius įvykius. Pirmasis tokios leidybos ėmėsi jėzuitas, Vilniaus universiteto profesorius, Šv. Jono bažnyčios lietuviškasis pamokslininkas Jonas Pošaka-Pošakovskis (Poszakowski). Kalendorių pavadinimai rodo kūrybinius sudarytojo sumanymus: *Politinis kalendorius*, *Politinis ir istorinis kalendorius*, o pirmąjį Lietuvoje moterims skirtą kalendorių jis pavadino *Puikiųjų damų kalendoriumi*. Paskui kalendorius leido anksčiau minėtas profesorius P. Paprockis. Populiarus buvo jo *Vilniaus kalendorius*.

Paliko žymų pėdsaką istorijos moksle Vilniaus universitete Varšuvoje gimęs visuotinės istorijos profesorius Tomas Husaževskis (Hussarzewski). Mokslus pradėjo Varšuvoje. Tapo misionierių kongregacijos nariu, paskui buvo įšventintas kunigu. Orientavosi į teologijos atnaujinimą šviečiamąja linkme, naikino scholastiką iš filosofijos dėstymo. Filosofavo Varšuvoje, paskui Vienoje. 1769 m. T. Husaževskis paskiriamas Vilniaus diecezinės (arkivyskupinės) seminarijos regentu (laikinu valdytoju). Vilniaus vyskupu tuo metu buvo Edukacinės komisijos pirmininkas Ignotas Jokūbas Masalskis

¹ Šidlauskas, A., *Istorija Vilniaus universitete XVI a. pabaigoje–XIX a. pradžioje*, Vilnius, 1989, p. 51.

² Čepienė, K.; Petrauskienė, I., *Vilniaus akademijos spaustuvės leidiniai. 1576–1805: Bibliografija*, red. kom. pirm. J. Marcinkevičius, ats. red. A. Ivaškevičius, Vilnius, 1979, Nr. 2387, 2456, 1649, 1669, 1675.

(Massalski), perdavęs 1765 m. vienuoliams misionieriams Vilniaus seminariją. T. Husaževskis, be teologinių dalykų, Bažnyčios istorijos, dėstė lenkų literatūrą ir prancūzų kalbą, taip pat supažindindavo savo auklėtinius ir su Lietuvos istorija. Vilniaus aukštosios mokyklos rektorius pasiūlė Edukacinei komisijai T. Husaževskio kandidatūrą visuotinės istorijos profesoriaus vietai. Edukacinė komisija sutiko. Gavo teologijos daktaro laipsnį. Skaitė Graikijos ir Romos istoriją. Vėliau išplėtė visuotinės istorijos skaitomą kursą iki XVIII a. vidurio. Kursų programoje neužsiminė nei apie Lietuvos, nei apie Lenkijos istoriją, tačiau studentai, laikydami egzaminą, turėjo žinoti ir apie tų kraštų praeitį. J. Lelevelis rašė, kad 1805 m. pradžioje laikant istorijos egzaminą pas T. Husaževskį, jam „teko kalbėti apie Lietuvos valstybės pradžią, apie Jogailaičių viešpatavimą Lenkijoje“³. XVIII a. pabaigoje T. Husaževskis buvo vienas kandidatų į Vilniaus universiteto rektorius. „Apibendrinami T. Husaževskio reikšmę Lietuvos istorijos mokslo raidai, galėtume pasakyti, kad jis buvo toji grandis, kuri jungė XVIII a. istorijos mokslą su naująja istorija, susiformavusia Vilniaus universitete XIX a. antrajame–trečiajame dešimtmetyje. Jis parengė dirvą Joachimui Leleveliui ir Ignui Onacevičiui. Todėl, nepaisant visų ribotumų, prieštaravimų ir nenuoseklumų, T. Husaževskis laikytinas istorijos mokslo pradininku Lietuvoje.“⁴

Vilniaus universitetas pirmasis LDK pradėjo spausdinti laikraščius (lenkų kalba). Pirmąjį Lietuvos laikraštį *Lietuvos pasiuntinys*, pradėjusį eiti 1760 m., redagavo P. Paprockis. Laikraštis turėjo priedus (*Literatūros žinios* ir kt.). Nutrūkus šių laikraščių leidybai, iki amžiaus pabaigos buvo leidžiamas savaitraštis *Vilniaus laikraščiai*, kurį redagavo universiteto rektorius astronomas Martynas Počobutas ir kt.

Mažajoje Lietuvoje lietuvių literatūrinis gyvenimas pagyvėjo XVII a. antroje pusėje. Švietimo idėjos ėmė sklirti XVIII a. pirmoje pusėje. Jas skleidė nemažas būrys daugiausia iš kunigų šeimų kilusių inteligentų. Veikė ir kitos priežastys. Prūsijos Kunigaikštystė 1701 m. tapo karalyste, kurios sostinė buvo perkelta iš Karaliaučiaus į Berlyną. Karaliumi pripažintas Brandenburgo kunigaikštis (kurfiurstas) Frydrichas III. Jis 1701 m. buvo paskelbtas pirmuoju Prūsijos karaliumi Frydrichu I. XVII a. pabaigoje įkūrė Halės universitetą, Prūsijos meno akademiją, Prūsijos mokslų akademiją (abi Berlyne). Po 1709–1711 m. maro epidemijos, siekdamas atstatyti sunykusį ūkį, ėmė kolonizuoti Mažąją Lietuvą.

Ieškant valstybės savitumo šaknų, pradėta labiau domėtis senųjų prūsų praeitimi ir jų giminaičiais lietuvininkais.

Vykdoma švietimo reforma. Rytų Prūsijoje, kurios centras buvo Karaliaučius, pastatyta daug naujų pradinių mokyklų, lietuvių gyvenamose apskrityse tokių mokyklų skaičius viršijo pustučio šimto. 1736 m. įvedamas privalomas pradinis mokslas. Kilo žmonių raštingumas. Didėjo lietuviškų knygų leidyba. Kad būtų papildytos per 1709–1711 m. marą išmirusių kunigų gretos, Halės (1727–1740) ir Karaliaučiaus (nuo 1723) universitetuose teologams pradėta dėstyti lietuvių kalba: veikia lietuvių kalbos seminarai. Panašūs seminarai veikia ir lenkų kalbai. Jų reikšmė peržengė bažnyčios poreikius. Tada įsteigtas Karaliaučiaus lietuvių kalbos seminaras tapo ir lituanistikos židiniu iki pat Antrojo pasaulinio karo. Istorinė medžiaga apie prūsus ir lietuvininkus skelbiama vokiečių kalba leidžiamuose periodiniuose leidiniuose *Apšviestoji Prūsija* ir *Prūsijos aktai*, kituose Rytų Prūsijos istoriografiniuose veikaluose.

Mažosios Lietuvos likimą skaudžiai palietė 1709–1711 m. maras. Išmirė beveik pusė (apie 150 000) lietuvininkų gyventojų. Ištuštėjusį kraštą vokiečių valdžia ėmė apgyventi daugiausia vokiečių, taip pat šveicarų bei prancūzų protestantiško tikėjimo kolonistais. Tai artino Mažosios Lietuvos germanizacijos

³ Šidlauskas, A., *Istorija Vilniaus universitete XVI a., pabaigoje–XIX a. pradžioje*, p. 112.

⁴ *Ibid.*, p. 122.

debesį.

Masinė kolonizacija vyko 1732 m. Daugiausia atgabenta vokiečių kolonistų iš Zalcburgo krašto (dabar Austrija). Jie apsigyveno lietuvių ūkiuose. Kolonistams, suprantama, buvo teikiamos įvairios lengvatos: jie atleidžiami net nuo baudžios, mokesčių, galėdavo atimti ūkius iš lietuvių, pas kuriuos būdavo apgyvendinti, jei šie blogai ūkininkaudavo.

Švietimo reforma kėlė ir lietuvių tautos raštingumą. Plintant šviečiamosioms idėjoms, gausėjo veikalų (tiesa, rašomų vokiškai), kuriuose nagrinėjama lietuvių kalba, raštija, krašto praeitis.

Eugenija Ulčinaitė, Albinas Jovaišas, *Lietuvių literatūros istorija, XIII–XVIII amžiai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, p. 393–398.